

סא"ל הרב אודי שורץ, רע"ן הלכה

"עד רדתה" בזירה האזרחית

ראשי פרקים

- א. פתיחה
- ב. "עד רדתה" במלחמות זמננו
- ג. היקף דין "עד רדתה"
- ד. "עד רדתה" במעטפת ביטחונית
- ה. "עד רדתה" בזירה האזרחית - מקור הסוגיה
- ו. פסקי הגר"ש גורן
- ז. דוגמאות נוספות
- ח. דברי פוסקים נוספים
- ט. סיכום

א. פתיחה

סוגיית "עד רדתה" היא מסוגיות היסוד הנוגעות למלחמה בשבת. היסוד הבוקע ועולה מסוגיית "עד רדתה" הוא, שמותר ללוחמים בחזית ובעורף לבצע את כל הדרוש – כולל הכל! – כדי להכריע את המערכה ולנצח במלחמה. קביעה מרחיקת לכת זו מצריכה עיון, בירור וליבון, וניתן היה להאריך בה הרבה. במאמר זה אבקש להסתפק באיזכור קצר של יסודות הסוגיה, לראות את היקף ההיתר, ולהתמקד ביישומיו של "עד רדתה" דווקא במעטפת הביטחונית ובזירה האזרחית, כפי שיתבאר.

ב. "עד רדתה" במלחמות זמננו

הגמרא במסכת שבת¹ מצטטת את התוספתא:

"תנו רבנן: אין צרין על עיירות של נכרים פחות משלשה ימים קודם לשבת, ואם התחילו - אין מפסיקין. וכן היה שמאי אומר: עד רדתה - אפילו בשבת".

הגמרא הביאה את הברייתא בעיקר כדי לאסור יציאה לקרב שלושה ימים קודם לשבת, אך אף על פי כן הברייתא מציינת גם היתר חשוב, והוא – שאם התחילו אין מפסיקין. כלומר, ככל שהמערכה החלה באמצע השבוע, מותר להתמיד בה גם בשבת, מדין "עד רדתה".

1. יט, א.

במקור הדברים בתוספתא² הוטל סייג משמעותי על האיסור לצאת למלחמה סמוך לשבת:

"מחנה היוצאה למלחמת הרשות אין צריך על עיר של גוים פחות משלשה ימים קודם לשבת ואם התחילו אפי' בשבת אין מפסיקין וכך היה שמיי הזקן דורש עד רדתה ואפילו בשבת".

מתוך דברי התוספתא משמע, שכאשר במלחמת מצוה עסקינן, לא קיימת כל מגבלה, וניתן לצאת לקרב גם בשבת עצמה. הדברים מפורשים יותר בתלמוד הירושלמי³:

"אין מקיפין על עיר של עכו"ם פחות מג' ימים קודם לשבת. **הדא דתימר במלחמת הרשות. אבל במלחמת חובה אפילו בשבת**, שכן מצינו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת דכתיב "כה תעשה ששת ימים". וכתיב "וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים"⁴. וכתיב "עד רדתה" אפילו בשבת".

הירושלמי קובע מפורשות שבמלחמת מצוה מותר לצאת לקרב אף בשבת עצמה, ותולה את הדברים במלחמת יהושע ביריחו, שהתקיימה אף היא בעיצומו של יום השבת. וכן פסק להלכה הטור⁵:

"מלחמת מצוה מתחילין אפילו בשבת".

אף שמרן רבי יוסף קארו חי ופעל בארץ הקודש, עבורו מלחמת רשות או מצוה היתה בגדר "הלכתא למשיחא", עד כדי כך שצריך היה לתרץ⁶ שאף על פי שהלכה זו אינה מעשית, הטור הזכיר אותה אגב עיסוקו בעניינים אחרים. אך בדורות האחרונים הפכה הלכה זו ליסוד מוסד הנוגע להלכה למעשה. על כך כתב בציף אליעזר⁷:

"מה שלא עלה על דעת הריב"ש ז"ל שיהא בזה דבר מצוה, באה ונהיתה בזמננו ובימינו שצצה ועלתה כפורחת מצוה זו של כיבוש פה בארצנו הקדושה כאן... בזמננו פה בארצנו הקדושה הרי משכחת לה ומשכחת לה והרי היא מנסרת בחלל עולמנו... ועיני כל נשואות אל ה' שינחינו ברוב

2. עירובין פרק ג אות ז.

3. שבת פרק א הלכה ח.

4. רש"י והרד"ק בפירושיהם לספר יהושע אכן מבארים שהקפות יריחו החלו ביום ראשון, והסתיימו בשבת. כך גם הדעה הרווחת במדרשי חז"ל. לדעת חלק מן המדרשים האיסור החמור להנות משלל העיר יריחו היה קשור בכך שהיא נכבשה בשבת. הרב גורן במאמרו סיכם בהרחבה רבה את המדרשים בנושא, וציין דעה אחת חריגה - דעת רב סעדיה גאון בספר האמונות והדעות, שכותב שכיבוש יריחו לא היה בשבת.

5. אורח חיים סימן רמט.

6. או"ח סימן רמט ד"ה ומ"ש שכתב אבל מלחמות.

7. חלק ג סימן ט פרק ב.

רחמיו בדרך הסלולה והישרה שלא נחטיא את המטרה ונהיה ראויים לפקידה הגדולה שפקד עלינו ה'".

זכות גדולה נפלה בחלקנו לחיות בדור שבו אנו מבררים הלכה למעשה סוגיות הלכתיות שכמעט ונשתכחו מאיתנו בשנות גלותנו, ומיישמים אותם בצבא ההגנה לישראל.

ג. היקף דין "עד רדתה"

השאלה הנשאלת מאליה היא מה כלול בהיתר זה להמשיך ולהילחם גם בשבת. אם מדובר על פעולות הנחוצות לצורכי הצלת חיים ופיקוח נפש, פשוט וברור שמותר להתמיד בהן גם בשבת, גם בלי החידוש בדין "עד רדתה". אם מדובר על פעולות שאין בהן פיקוח נפש, אכן לא ברור כיצד יותר לבצע אותן בשבת, ומדוע לא יידחו למוצאי שבת?

למיטב ידיעתי, הראשונים מפרשי הש"ס לא התייחסו לשאלה זו, אך מרביתנו הראשונים דן בה בפירוש הריב"ש⁸:

"וההיא דאין צרין... יש בה התר אחד מיוחד שאם התחילו אין מפסיקין ומחללין את השבת לכל צרכי המצור ואפילו שלא מפני הסכנה, כמו שבא הקבלה עד רדתה ואפילו בשבת".

הריב"ש קובע מפורשות, שהיתר "עד רדתה" חורג מעל ומעבר לגדרי פיקוח נפש. לדבריו, מותר לעשות את כל הדרוש לצורך המלחמה, גם בדברים שמניעתם אינה כרוכה בסכנה כלל ועיקר.

דברים דומים כתב גם בחידושי השפת אמת⁹:

"ונראה דוודאי לא מייירי בדאיכא סכנה, דאם כן למה לי קרא?! ועל כרחך צריך לומר דמייירי היכי שידינו תקיפה אלא שע"י ההפסק בשבת יתבטל הכיבוש ואתי קרא לומר דהכיבוש דוחה שבת".

הרב שלמה גורן כתב מאמר ארוך ומקיף במיוחד שכותרתו "לחימה בשבת באספקלריא של ההלכה". המאמר פורסם לראשונה בשנת תשי"ח בספר היובל לביטאון "סיני" של מוסד הרב קוק, ולאחר מכן הודפס גם בשו"ת משיב מלחמה¹⁰. הרב גורן ערך מחקר היסטורי מקיף על מלחמות ישראל בשבת, ובמסקנתו ביאר את עניין "עד רדתה" בדרכם של הריב"ש והשפת אמת (אף שלא ציטט את דבריהם):

8. שו"ת הריב"ש סימן קא.

9. שבת יט ע"א ד"ה ת"ר אין צרין.

10. כרך א סימן ב.

"מתברר עיקרון חשוב, שהיתר הלחימה בשבת אינו מתבסס על היתר פקוח נפש הדוחה שבת כפי שרגילים לחשוב, אלא על היתר מיוחד המיועד אך ורק ללחימה והנשען על דרשת שמאי הזקן בבבלי, בירושלמי, בתוספתא ובספרי מהפסוק "עד רדתה" - אפילו בשבת. שהרי היתר פקוח נפש הדוחה שבת אנו למדים למסקנה מהמקרא "וחי בהם" ודרשו חז"ל ולא שימות בהם... ואם בלחימה יש תמיד בעיית פקוח נפש למה אנו זקוקים לדרשה אחרת עבור היתר לחימה בשבת מ"עד רדתה", נלמד גם אותה מ"וחי בהם"?! אלא בודאי שהיתר מיוחד בא להשמיענו שמאי הזקן בדרשתו, שהלחימה עצמה דוחה שבת בתור מצווה כשלעצמה...

אם התחיל ואירעה שבת להיות באמצע אין מפסיקין מלחמתה, היתר זה מבוסס על הדרשה "עד רדתה" אפילו בשבת, שהיא קטיגוריה מלחמתית טהורה, ובאה להוכיח שמצוות הלחימה היא הדוחה שבת ולא הפיקוח נפש שבה".

אם כן, הרב גורן סבור שלפנינו הגדרה הלכתית חדשה, המחייבת להתמיד במלחמה ולחנות לניצחון: עד רדתה – ואפילו בשבת. החידוש הוא בכך שאין מחשבים חישובי פיקוח נפש והצלת חיים, אלא חותרים לניצחון במערכה בכל מחיר¹¹.

לא נוכל במסגרת זו לדון בסוגיה הנרחבת של ההבחנה בין מלחמת מצוה (לעיתים מכונה מלחמת "חובה") ובין מלחמת רשות¹². נסתפק איפוא בהגדרתו של הרמב"ם¹³:

"ואי זו היא מלחמת מצוה? זו מלחמת שבעה עממים, ומלחמת עמלק, ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם... מלחמת הרשות והיא המלחמה שנלחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו".

פשוט וברור שמלחמות ישראל בארצם בדורות האחרונים הן בגדר מלחמת מצוה. לפיכך, אכן יש מקום להחיל על כלל המלחמות הללו את ההגדרות המרחיבות בדבר "עד רדתה": ראשית, מותר לפתוח במלחמה בעיצומו של יום השבת, ושנית, במהלך המלחמה מותר לעשות את כל הדרוש להכרעת המערכה, גם כאשר לא מדובר בהצלת חיים מיידית.

11. דברי הרב גורן לא היו מוסכמים, והיה מי שחלק עליהם, ואף בתוקף. ה"בר-פלוטא" המרכזי של הרב גורן היה הרב משה צבי נריה בספרו "מלחמות שבת". לא נוכל להרחיב במסגרת זו בבירור מחלוקתם, ויעויין על כך גם בדבריו של מו"ר הרב יהודה עמיטל זצ"ל בספרו "רסיסי טל" סימן ג.
12. הרב גורן והרב נריה במאמריהם מקדישים לכך דיון נרחב ביותר, ומארכיכים לברר את עמדת הרמב"ם וראשונים נוספים בדבר מסקנת הבבלי ומסקנת הירושלמי בעניין ההבחנה בין מלחמת מצוה ומלחמת רשות. כפי שהוסבר למעלה, לעניות דעתי מחלוקת פרשנית זו אינה נוגעת הלכה למעשה, שכן ברור שהמלחמות שבדורנו הן מלחמות מצוה לכל דבר ועניין.

13. הלכות מלכים ה, א.

כאמור, לקביעה זו היתה משמעות הלכתית מעשית במלחמותיה של מדינת ישראל.

ד. "עד רדתה" במעטפת ביטחונית

בתשובתו העקרונית המסבירה את יסוד הדין, הבהיר הרב גורן¹⁴:

"עד כאן נתבררה קטיגוריה אחת של היתר המלחמה בשבת כאשר היוזמה בדינו ואנו צרים על עיירות הגויים. ולא הותרה בה אלא פעילות ישירה על יעדי האויב הכוללת מצור, הסתערות, לחימה וכיבוש, ומבוססת על הדרשה של שמאי הזקן עד רדתה אפילו בשבת. אבל אין היתר זה חל על פעילות מוקדמת שמטרתה הכנת המלחמה, כגון תעשית נשק, הכנת תכניות הלחימה, ריכוז ידיעות והכנת האמצעים השונים ללחימה, וכל פעילות אחרת שאינה בגיזרת הקרב ולא בזמן הקרב. כמו כן אין היתר זה חל על פעולות הגנה בפני האויב".

כדי להסביר את הרקע להיתר פעולות ההגנה, נדרש הרב גורן בהמשך דבריו לסוגיית עיר הסמוכה לספר. אך בנוגע ל"עד רדתה" הרב גורן מדגיש ומצמצם: רק "בגיזרת הקרב ובזמן הקרב" ניתן לקבוע שהשבת "הותרה" לחלוטין, וניתן לעשות כל פעולה נחוצה, אף אם אין בה משום פיקוח נפש.

עיון בתשובותיו של הרב גורן בנושא זה מלמד, שהוא אכן התלבט בדבר: לעיתים קבע בנחרצות שפעולה זו או אחרת אינה כלולה בדין "עד רדתה", משום שדין זה שמור למלחמה בלבד. ולעיתים נטה להרחיב יותר את השימוש בכלל ההלכתי "עד רדתה" לכלל המעטפת הביטחונית¹⁵, כדלהלן.

כאשר נדרש הרב גורן¹⁶ ל"נסיעה בשבת בשעת כוננות", כלומר לפעילות מבצעית שגרתית, הוא מדגיש:

"מאחר והמקרה הנדון בשאלה זו לא היה בזמן המלחמה ממש, ולא באמצעי לחימה מובהקים שעליהם ישנו היתר בשבת מן הדרשה של שמאי הזקן "עד רדתה ואפילו בשבת" ... הרי כל מקרה מעין זה נדון עניינית לפי משימתו".

14. שו"ת משיב מלחמה כרך א סימן ב.

15. שאלה מעשית הנשאלת פעמים רבות היא האם הנשק האישי נחשב "מוקצה", והאם מותר לטלטלו בשבת ללא צורך מבצעי. דעת הרב גורן היתה שהנשק האישי הוא כלי שמלאכתו להיתר, משום שהוא נועד לזמן מלחמה, ובזמן מלחמה שבת "הותרה" מדין "עד רדתה". זהו ייסוס די מחודש לדין "עד רדתה", אך הוא מחייב בירור מעמיק יותר בהלכות מוקצה, שאין כאן מקומו. ראו שו"ת משיב מלחמה, ב' ס"א. ובהרחבה בתורת המחנה כרך ב', מ"ז ב'.

16. שו"ת משיב מלחמה חלק א סימן ט.

מסקנת הרב גורן בתשובה שם היא שאותה נסיעה מותרת מדין "עיר הסמוכה לספר", אך הוא מבהיר שעניין "עד רדתה" לא שייך לכאן, משום שלא מדובר על מלחמה של ממש.

לעומת זאת, לעניין חילול שבת באבטחת אירועים המוניים בשבת כתב הרב גורן¹⁷:

"ברם כאשר מגיעה כבר השבת וידוע שהקהל מתאסף לשם בודאי שמותר לעשות הכל כדי למנוע חבלה או פגיעה בחיי אדם מטעם פיקוח נפש, או מטעם עד רדתה כפי המבואר בפרק ב' במאמר הנרחב "לחימה בשבת". וההיתר הזה הינו היתר המבוסס על מצוות הלחימה נגד אויבי ישראל שתקפו בכל מקום ובכל התנאים בהם עלולים הם לפעול נגדנו".

אין ספק, שמשחק כדורגל או פעילות תרבות המתקיימים בשבת בלב הארץ, אינם חלק מ"גיזרת הקרב וזמן הקרב". אף על פי כן, הרב גורן רואה את החובה להבטיח את שלומם וביטחונם של אזרחי ישראל כחלק ממצוות המלחמה.

דברים דומים כתב הרב גורן¹⁸ גם לגבי הביטחון השוטף בזירה הימית:

"באניות שלנו שהפלטן כרוכה באיסורי תורה רבים ובראשם מבעיר ואבות מלאכות אחרות וכל ההיתר הנו מטעם בטחון, כל שההפלגה הנה מבצעית לצורך בטחון אמת של שמירה או פעולה מבצעית כל שהיא, שהיא חיונית לבטחון היבשה, החוף או אפילו השייט החופשי בים, כי כל אמצעי הגנה על זכויות של המדינה בפני פגיעה בהן ע"י האויב נדונה כמלחמת מצוה שאפשר להפעיל עליה את ההיתר של "עד רדתה אפילו בשבת". והזכות של השיט החופשי שבים הנה לא פחות מהגנה על הרכוש בישובי ספר המותרת בשבת וכבר ביארנו בתשובה אחרת שכל האניות שלנו בים נדונות כישובי ספר לצורך זה. לכן מותרת פעולה מבצעית לצורך הגנה על השייט החופשי שלנו בימים"¹⁹.

בתשובה זו – "עיר הסמוכה לספר" ו"עד רדתה" משמשים בערבוביה, אך ניכר שהרב גורן סבור שעצם הבטחת העליונות הימית של מדינת ישראל – גם בעיתות שלום – הרי היא חלק מדין "עד רדתה".

כך עולה גם מתשובתו של הרב גורן²⁰ לחייל בחיל הקשר, שהתלבט לגבי שליחה

17. שו"ת משיב מלחמה חלק א סימן ז.

18. שו"ת משיב מלחמה חלק א סימן יא.

19. בהמשך התשובה מסביר הרב גורן, שכל כלי שייט של חיל הים מוגדר כ"מחנה צבאי" לעניין זה שאין בו איסור יציאה מחוץ לתחום, ובהתאם לשיטתו העקרונית של הרב גורן שבמחנה צבאי אין דין תחומין כלל ועיקר (שו"ת משיב מלחמה, א' ד'), וראו על כך בתורת המחנה, כרך ב', מ"ו ג'.

20. שו"ת משיב מלחמה חלק א סימן לט.

וטיפול במברקים שונים בשבת, שקשה לקבוע באופן מדויק את מידת נחיצותם המבצעית. הרב גורן קבע, שקיום סדור של רשת הקשר, והתמדת תשדורות הביטחון השוטף, הינם חלק מ"אמצעי הגנה של המדינה ... דינם כדין לוחמה הדוחה שבת מטעם הכתוב "עד רדתה". ובהמשך דבריו הדגיש, שהטיפול בכל מברק הוא לפחות בגדר ספק פיקוח נפש, ועל כן הוסיף:

"ועל אחת כמה וכמה כאשר ההיתר הינו על סמך בטחון, ומטעם "עד רדתה – אפילו בשבת", שבוודאי שמקלין גם בספק".

בתשובה נוספת לחייל בחיל הקשר, ניכרת באופן משמעותי יותר ההתלבטות של הרב גורן לגבי היקף היישום של דין "עד רדתה", בהתאם למצבי כוננות שונים. החייל השואל נתבקש לשלוח תשדורות סרק בימי שיגרה, מתוך תפיסה מבצעית שקובעת שהאויב מסוגל לעקוב אחר תשדורות, ובדרך זו לדעת האם צה"ל מתכנן פעילות משמעותית. כאשר נשלחות כל העת תשדורות, בחול ובשבת, האויב איננו מסוגל להבחין בשינוי במצב הכוננות.

אף שהצורך המבצעי ברור, והוא ללא ספק מהווה חלק מן ההיערכות לעת חירום ולמלחמה, הרב גורן²¹ פסק לאסור:

"ואע"פ שכבר נתברר אצלינו לעיל בספר זה כי ההיתר המלחמתי-צבאי של "עד רדתה" כחו יפה לעת הצורך מכחו של פקוח נפש הדוחה שבת, אין זה אלא כאשר עוסקים כבר במצור או במלחמה, אבל לא מצינו לכאורה שום מקור שאפשר להפעיל את היתר הלחימה בשבת בעיתות שלום או בזמן שביתת נשק קבועה בתור פעולות מנע בטחוניות כאשר אין פעילות בטחונית איזה שהיא, ורק כדי להבטיח שבזמן מלחמה או מתיחות נשיג ספק יתרון כלשהו ...

לכן ברור שאין ההיתר של עד רדתה חל אלא על שעת המלחמה עצמה או על פעולות מלחמתיות מוקדמות, ולא על סוג פעולות שבאופיין אין מלחמתיות אלא תפקידן המיוחד להשיג נוחיות בטחונית כל שהיא לעת הצורך".

לדעת הרב גורן²², אין אפשרות להתיר כוננות שיגרה על סמך דין "עד רדתה". אלא, שהוא עצמו מסייג את דבריו, תוך התלבטות לגבי מצבי כוננות שונים:

"לעומת זאת, מסתבר שבמצב כוננות מיוחדת למלחמה או בפעולות בטחוניות בעלות היקף רחב של המדינה, כאשר הערכת המצב קובעת שקיים חשש לפעילות קרובה ועושים את כל ההכנות להיות נכונים לעת פקודה, ישנה חשיבות ראשונית במעלה לשמור על כוננות מערכות הקשר של הצבא, אז אפשר יהא להתיר פעילות סרק מוגברת של מערכות הקשר

21. שו"ת משיב מלחמה חלק א סימן נב.

22. שם.

בשבת כדי למנוע מן האויב מראש מלהרגיש את הכוונות שלנו לכשתבוא, מאחר וזה נקרא כאילו החולה לפנינו. אבל לא נתיר לעשות זאת בזמנים רגילים כאשר אין כל הכנה מיוחדת להתחדשות הפעולות על אף שהאויב עומד אצלינו תמיד בשער וזומם להשמידנו, בכל זאת יש להבחין בין עת מלחמה או מתיחות לבין עת שלום או שקט יחסי השורר בגבולות, כפי שזה מתבטא גם במהלך החיים האזרחיים התקינים של המדינה".

במציאות הצבאית פעמים רבות מתבצעת "העלאת כוונות" בהתאם לפקודות המבצעיות השונות. מדברי הרב גורן אנו למדים, שאף שהבהיר שפעילות שיגרה אינה כלולה בדין "עד רדתה", הרי שיישם דין זה בעת העלאת כוונות, וגם כאן, לאו דווקא "בגירת הקרב ובזמן הקרב", אלא במעטפת מבצעית רחבה יותר. הרב גורן עצמו מבחין בין "מתיחות" מצד אחד, ובין "שקט יחסי" מצד שני, וכמובן שהגבולות בנושא זה אינם חד משמעיים.

כידוע, צה"ל עוסק בפעילות מבצעית התקפית והגנתית בכל ימות השנה. מדברי הרב גורן ניתן להסיק, שאף אם לא פרצה מלחמה כוללת, ואפילו לא מבצע צבאי רחב היקף, אפשר שיהיו מצבי כוונות מסויימים שיחייבו גם הם את יישומו של דין "עד רדתה".

ה. "עד רדתה" בזירה האזרחית - מקור הסוגיה

עד כה, עסקנו בדוגמאות שונות מפסקיו של הרב גורן להיתרים המבוססים על דין "עד רדתה". כפי שראינו, הרב גורן כותב שהגדרתו העקרונית של דין "עד רדתה" כולל רק פעולות "בגירת הקרב ובזמן הקרב", אם כי לעיתים הרב גורן הרחיב הלכה זו גם לפעולות ביטחון אחרות. אמנם, במאמרו המקיף בעניין "עד רדתה" מזכיר הרב גורן מקור נוסף מדברי חז"ל – בתלמוד הירושלמי – שלכאורה מרחיב את דין "עד רדתה", ומיישם אותו גם בזירה האזרחית. כלומר, גם פעולה אזרחית פשוטה, שאותה מבצע אדם באופן פרטי ולא כחלק מכוח צבאי או ביטחוני במערכה כוללת, עשויה להיות כלולה בהלכה זו.

בגמרא במסכת גיטין²³ נאמר, שמותר לבקש מנכרי לכתוב שטר בשבת לצורך רכישת קרקעות בארץ ישראל. הגמרא מסבירה, שאף שאמירה לנכרי אסורה מדרבנן, "משום ישוב ארץ ישראל לא גזור רבנן".

נחלקו ראשונים²⁴ האם ניתן להסיק מסוגיה זו שהתירו לבקש מנכרי לבצע איסור תורה²⁵ לצורך כל מצוה שהיא, או שמא מיוחדת היא מצות יישוב ארץ ישראל, ודווקא

23. ת, ב.

24. ראו, למשל, תוספות גיטין שם ד"ה אע"ג, חידושי הרשב"א עירובין סח ע"א ד"ה בין.

25. רוב הראשונים מבינים כדבר פשוט, שהסוגיה אכן עוסקת בנכרי המבצע מלאכה האסורה מן התורה - כתיבה. האור זרוע מחדש, שמדובר על נכרי שכותב שטר בכתב לועזי, ולא בכתב עברי,

למענה התירו לעבור על איסור דרבנן.

כמו כן, נחלקו הראשונים²⁶ האם לשם מצות ישוב ארץ ישראל התירו כל איסור דרבנן, או שמא היקלו רק באיסור אמירה לנכרי, שהוא איסור "שאינן בו מעשה": היהודי אינו עושה דבר בשבת, אלא אך ורק מדבר ומצוה על הנכרי לכתוב את השטר.

דעת הרמב"ן²⁷ היא, שהסוגיה אכן מחדשת חידוש ייחודי הנוגע רק למצות ישוב ארץ ישראל:

"דהתם מצוה ותועלת לכל ישראל הוא שלא תחרב ארץ קדושה²⁸, ועוד שאין אנו שוקלין מצות זו בזו ואין אנו יודעין מתן שכרה של מצוה כדי שנאמר כמו שהתירו זו נתיר אף זו".

מצות ישוב ארץ ישראל היא מצוה לאומית, המוטלת על הכלל כולו. לפיכך, דווקא כדי לממש מצווה זו מצאנו שהתירו לבקש מנכרי שיבצע פעולה האסורה מן התורה, ויכתוב את שטר המכר. אלא, שעם כל חשיבותה ומשמעותה של ישיבת ארץ ישראל, כל שהתירו הוא מדרבנן בלבד, ואף בזה כאמור נחלקו הראשונים האם הותרו כל איסורי דרבנן או רק חלקם.

ההלכה שבבבלי נזכרת גם בתלמוד הירושלמי²⁹, אלא ששם מצאנו תוספת הסבר והנמקה:

"רבי יהושע בן לוי שאל לרשב"ל: מהו ליקח בתים מן העכו"ם? א"ל אימת ר' שאל, בשבת? ותני בשבת מותר. כיצד הוא עושה? מראה לו כיסין של דינרין והעכו"ם חותם ומעלה לארכיים, שכן מצאנו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת דכתיב "כה תעשה ששת ימים". וכתוב "וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים", וכתוב "עד רדתה" אפילו בשבת".

מצד הדין עצמו, דברי הירושלמי שווים לאלה של הבבלי: היהודי רק רומז לסכום המקח, והנכרי הוא שכותב וחותם בשבת. אך ההנמקה מחודשת: גאולת קרקעות

ויש להסיק מסוגיה זו שהכתיבה האסורה מן התורה בשבת היא רק כתיבה עברית. לשיטת האור זרוע, הסוגיה עוסקת ב"שבות דשבות", דהיינו בכרי המבצע פעולה שאסורה מדרבנן. דברי האור זרוע הם חידוש גדול, ואף שהרמ"א (אורח חיים, ש"ו, י"א) הזכיר אותם, רוב הפוסקים דחאו מן ההלכה, כמבואר במשנה ברורה ובביאור הלכה שם.

26. ראו חידושי הרשב"א הנ"ל, ובמגן אברהם ש"ו ס"ק י"ט, ובמה שהשיג עליו הברכי יוסף שם.

27. חידושי הרמב"ן שבת דף קל ע"ב ד"ה הא דתניא.

28. דברי הרמב"ן הללו מזכירים את שיטתו בהשגות לספר המצוות של הרמב"ם ("שכחת העשיין", מצוה ד'), שלפיה ישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה במניין התרי"ג, והיא כוללת את החובה ש"לא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה".

29. ירושלמי מועד קטן פרק ב הלכה ד. הדברים מפורשים גם במדרש בראשית רבה (פרשת לך לך, סימן י'), ושם מבואר שהיתר הוא "משום דחביבה ארץ ישראל".

ארץ ישראל מן הנכרים נלמדת מן הסוגיה המקראית של כיבוש יריחו, והיא חוסה בצילו של דין "עד רדתה".

החידוש בדברי הירושלמי כפול. ראשית, לפנינו יישום של דין "עד רדתה" בהקשר אזרחי, המנותק לחלוטין מ"גיזרת הקרב וזמן הקרב". אדם שרוכש קרקעות בארץ ישראל לא מצוי במלחמה, וסביר שהוא עושה זאת דווקא בעיתות שלום, או לפחות בעיתות של רגיעה יחסית. יתר על כן, בדרך כלל אותו אדם אינו פועל כחלק ממערכת רחבה יותר, אלא מבצע עיסקה פרטית לחלוטין של רכישת קרקע בארץ ישראל.

שנית, כפי שכבר למדנו דין "עד רדתה" מתיר לבצע במלחמה את כל הדרוש, והוא אינו מוגבל כלל ועיקר לאיסורי דרבנן. ומכאן יש לשאול: האם לדעת הירושלמי מותר לגאול קרקעות בארץ ישראל גם באיסורי תורה, מדין "עד רדתה"? כמה מגדולי הפוסקים הרגישו בכך שניתן היה להציע הבנה כזאת בירושלמי, אלא שהם שללו אותה מכל וכל. כך, למשל, כותב החיד"א³⁰:

"ומאי דמיייתי בירושלמי הביאו בספר אליה רבה שכן יריחו לא נכבשה אלא בשבת, הוא אסמכתא בעלמא, דהתם על פי הדיבר. ותו בימי יהושע אכתי לא נתחדשו גזרות דרבנן".

כלומר, החיד"א מבין שבוודאי אין בירושלמי היתר נרחב יותר מזה שבבבלי, והמדובר הוא על איסורי דרבנן בלבד. לדבריו, היות שבאיסורי דרבנן עסקינן, אין מקום להוכיח מיהושע ביריחו, ועל כרחנו שהדברים הוזכרו בירושלמי כאסמכתא בעלמא.

דברים נחרצים אף יותר בנושא כתב מרן הראי"ה קוק. בתשובה לשאלתו של אדם שכנראה ביקש להתיר גם איסורי תורה לשם גאולת קרקעות בארץ ישראל כותב לו הרב קוק³¹:

"מכתבו היקר הגיעני, ונפלאתי מאד איך באו הדברים לידי שגיאה כזאת, לחשוב שמותר לחלל שבת קודש בשביל ארץ ישראל, בלא אותה ההגבלה שלמדנו מפי חז"ל שרק לענין אמירה לנכרי שהיא שבות לא גזרו רבנן על קונה בית בא"י ... חלילה לעלות על הדעת שום היתר חס ושלוס בחילול שבת של תורה".

בהמשך דבריו מסביר הרב קוק מהו הפשט בדברי הירושלמי:

"ואף על גב דמסיים שם בירושלמי בטעם הדבר, שכן מצאנו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת, ופירש הקרבן העדה שם, כלומר: שמצינו שבשביל ישוב א"י מותר לחלל שבת, אין הכונה שמותר ח"ו לחלל שבת בעניינים אחרים משום ישוב ארץ ישראל, אלא מפני שמצינו שמלחמת מצוה דוחה

30. ברכי יוסף אורח חיים ש"ו, שירי ברכה דין י"א אות א'.

31. שו"ת משפט כהן סימן קמו.

את השבת, וילפינן לה מיריחו בירושלמי פ"ק דשבת הלכה ח', ואין למדין ענין של חילול שבת משום קנין בארץ ישראל כי אם לגבי שבות, שחכמים בכל מקום העמידו דבריהם במקום מצוה. והדרך לדינא שחלילה לחשוב שמותר חילול שבת קודש בשביל ארץ ישראל, וכמו שכתבתי".

כלומר, הירושלמי מבקש לדמות דמיון רחוק בין שתי הלכות: כדרך שלמדנו מדין "עד רדתה" שבמלחמה מותר לחלל את השבת בכל הדרוש כדי לנצח בקרב, כך יש להניח שבעתות שלום מותר לעבור על איסורי דרבנן כדי לגאול את קרקעותיה של ארץ ישראל. אך גאולת קרקעות מסוג זה איננה מלחמה של ממש, ועל כן לא יעלה על הדעת להתיר בשמה איסורי תורה.

ואכן, פוסקי הזמן³² קבעו שגם כאשר יש צורך דחוף להחזיק או להשתלט על שטחים בארץ ישראל, כגון כאשר נדרש לנצל חלון הזדמנויות בין-לאומי להקמת יישובים חדשים ביהודה ושומרון, אין להתיר איסורי תורה, אלא לכל היותר איסורי דרבנן³³.

אגב, איסורי דרבנן הותרו לא רק בשבת, אלא גם בשנת השמיטה. כך, למשל, בשו"ת בניין אב³⁴ התיר לטעת אילנות בשמיטה על ידי נכרי, כדי להיאחז בקרקע:

"אמנם ברור שאף על פי שיש חשיבות מירבית למצות ישוב ארץ ישראל, לא התירו איסור מן התורה כדי לגאול את הקרקע ... ועל כן יש להתיר נטיעה על ידי נכרים בלבד, ואין לבצע הנטיעות בט"ו בשבט אלא בזמן אחר, שלא יראה כנוטע לעבודת הארץ".

ו. פסקי הגר"ש גורן

גם הרב גורן³⁵ התיר למתיישבי יהודה ושומרון לבצע בשנת השמיטה פעולות שנועדו להבטיח שמירה על הקרקע. הוא אמנם מתנה את ההיתר בכך שיבצעו תחילה היתר מכירה על ידי המושל הצבאי, אך מוסיף ומסביר:

"כל פעולה התיישבותית, בנין או חקלאות, יש בה משום חיזוק הבעלות היהודית ביהודה ושומרון ... יש חשיבות רבה לעבודת האדמה לכל מטרה שהיא כדי לחזק את הישוב היהודי באזורים אלו, **שלפי התלמוד ירושלמי במועד קטן, יש בזה משום כיבוש הארץ וחיזוק קדושתה**. לכן, מותר לכם לגנן את השטחים הנועדים לכך כדי לחזק את הקשר שלכם למקום".

32. ראו, למשל, שו"ת באהלה של תורה, ב' ל'; שו"ת בנין אב, ג' מ"א.

33. לדוגמאות מעניינות מן הדורות האחרונים ליישום הלכה זו ראו במאמרו של ד"ר משה ארנוולד, "קניית קרקע בארץ ישראל להלכה ולמעשה", בתוך: המעיין, תשרי תשפ"א.

34. ג.מ.א.

35. תורת הארץ חלק א סימן ט.

והניף ידו בשנית³⁶:

"דרך שניה להיתר השמיטה בהתנחלויות אפשר למצוא, מאחר שהן עומדות במאבק קשה להבטיח את הבעלות היהודית על האדמות, ולפי ההלכה הפגנת הבעלות היהודית והעיבוד של הקרקע נחשב לכיבוש של השטח, כמו שמבואר בירושלמי מסכת מועד קטן ... וכתוב "עד רדתה ואפילו בשבת". הרי שהשגת בעלות על קרקע בארץ ישראל נידונה ככיבוש. ובוודאי שכל הכרוך בעיבוד האדמות בהתנחלויות נחשב לכיבוש, ושיחרור האדמות מידי הנכרים דוחה שמיטה בזמן הזה שהיא דרבנן, כמו שהתירו שבות מדרבנן לצורך השגת בעלות על אדמה בארץ ישראל, כמובא במסכת גיטין ובירושלמי הנ"ל".

מצד אחד, הרב גורן אכן מתיר איסורי דרבנן בלבד, כפי שעולה מפשטות הסוגיות, וכפי שהדגישו החיד"א והרא"ה קוק. מצד שני, דומה שהרב גורן ראה קשר הדוק יותר בין דין "עד רדתה" כפשוטו ובין ההיתרים המיוחדים לשמיטה. לשיטתו, אין זו "אסמכתא" או דמיון רחוק, אלא אותה הלכה עצמה, שלעיתים מתירה באופן גורף כל איסור כחלק מן המלחמה, ולעיתים מתירה איסורי דרבנן בלבד.

ואכן, כך ביאר הרב גורן עצמו את הדברים בתשובתו היסודית³⁷ בעניין עד רדתה:

"למדים אנו מכאן שההיתר עד רדתה אינו מוסב רק על כיבוש הארץ בדרכי לחימה, וכי הגורם להיתר זה אינו מצוות הלחימה או פיקוח נפש כלשהו במלחמה, אלא מצות כיבוש ארץ והתנחלותנו בה היא הדוחה שבת... ולכן לא רק כיבוש בדרכי לחימה דוחה שבת אלא גם גאולת הארץ בדרכים אזרחיות והתנחלות על הקרקע שמטרתה מניעת אפשרות להשתלטות הגויים עליה גם היא דוחה שבת מטעם עד רדתה אפילו בשבת.

אמנם אין הירושלמי מתיר שם לעבור על איסור תורה בשבת... מכל מקום מאחר שהירושלמי מביא על כך ראייה מכיבוש יריחו ומעד רדתה כמו במסכת שבת פ"א ה"ח לענין מצור על עיירות של גויים, שמע מינה שגם גאולת הארץ בצורה אזרחית דינה כדין מלחמת מצוה הדוחה שבת מבחינה עקרונית ולמעשה התירו לעבור למטרה זו על שבות מדרבנן".

בהמשך דבריו נוקט הרב גורן ניסוח מחודש שלפיו "לא התירו חכמים לעבור על איסורי תורה" לצורך ישוב הארץ. וצריך עיון, שכן ההיתר לחלל את השבת ולעבור על איסורים אחרים מדין "עד רדתה" איננו היתר שהתירו חכמים, אלא דין דאורייתא. אך לענייננו, כוונת הרב גורן ברורה: דין עד רדתה עצמו – לא רק כאסמכתא או כדמיון רחוק – כולל גם התנחלות אזרחית בארץ ישראל, אלא שלשם התנחלות זו התירו איסורי דרבנן בלבד.

36. שם חלק א סימן א.

37. שו"ת משיב מלחמה חלק א סימן ב.

כאן המקום להזכיר פסק נוסף של הרב גורן, שהרחיב את המושג "עד רדתה" בהקשרו האזרחי אף יותר.

ספר השו"ת משיב מלחמה, בו ליקט הרב גורן מתשובותיו בהלכות צבא, כולל שלושה כרכים. בצד שלושת הכרכים, הדפיס הרב גורן כרך רביעי, שאיננו עוסק בשאלות בהלכות צבא, אלא מוקדש כל כולו להר הבית. כבר אחרי מלחמת ששת הימים הקדיש הרב גורן זמן רב כדי לברר וללבן את הסוגיות ההלכתיות הקשורות להר הבית, בדגש על מדידות רבות שבוצעו על ההר בניסיון לקבוע במדויק היכן עמד המקדש, ומתוך כך מהם המקומות שאליהם מותר או אסור להיכנס.

סוגיה זו של עלייה להר הבית רגישה ומורכבת, ומעוררת לא פעם דיונים קשים ונוקבים. כידוע, רבנים רבים, ובכללם הרבנות הראשית לישראל לדורותיה, אסרו בתוקף את העלייה להר הבית. אך עמדתו של הרב גורן היתה שמותר, ואף חובה, לעלות לאותם מקומות שטמאי מתים מותרים להיכנס אליהם. כאשר ביקש הרב גורן להסביר מדוע לדעתו יש לעלות אל ההר, הוא שב לעסוק בדברי הירושלמי בעניין "עד רדתה" בזירה האזרחית. וכך כתב³⁸:

"אין ספק שבמקרה כזה, כאשר קיימת סכנה להשתלטות נכרים על הר המוריה, מותר אפילו להכנס לשטח העזרה כדי לא לתת להם חניה בהר הי כי העלייה של היהודים על ההר במצב זה נחשבת ככיבוש וחזקה ומניעת השתלטות זרים עליו, שלדברי הירושלמי דוחה שבת כמו שמצינו בירושלמי במס' מועד קטן ... משתמע מזה שקנית אדמה בארץ ישראל מיד גויים נחשבת ככיבוש של יריחו בשבת. ואע"פ שגם מהירושלמי משמע שלא הותרו בשבת אלא איסור דרבנן ולא מלאכות דאורייתא בידי ישראל, כמו שפירשו כן בבבלי במסכת גיטין... מכל מקום ההשואה של הירושלמי בין קנין קרקעות מנכרי בא"י לכיבוש יריחו בשבת מוכיחה כי יש לגאולת הקרקע בא"י מרשות הנכרים דין כיבוש של א"י שהוא מצוה מן התורה גם בזמן הזה לדעת הרמב"ן ויתכן שגם הרמב"ם מודה לו כמו שמשמע מהירושלמי".

בתחילת דברי הרב גורן משמע שניתן היה להתיר גם איסורי תורה חמורים, ככניסת טמאים לעזרה, בשם מצות הכיבוש המתקיימת מדין "עד רדתה". אמנם בהמשך דברי והוא מסתייג מכך, שכן בדברי חז"ל מפורש שהתירו רק איסורי דרבנן. אך גם כאן, בולטת מאוד גישתו של הרב גורן, שלפיה דברי הירושלמי אכן מהווים יסוד מוסד לכך שלדין "עד רדתה" יש משמעות רבה גם כאשר מדובר על פעולה אזרחית שאותה מבצע אדם באופן פרטי, ולא דווקא כחלק ממאמץ מלחמתי כולל.

ז. דוגמאות נוספות

א. כיבוי הצתות לאומניות. הרב יהונתן שמחה בלס, רבו של היישוב "נוה צוף"

38. שו"ת משיב מלחמה כרך ד מבוא.

שנפגע קשות מהצתות מכוונות של מחבלים בסתיו תשע"ז, ערך מאמר מקיף שעסק בכיבוי הצתות על רקע לאומני. הוא דן בהרחבה בסוגיית עיר הסמוכה לספר, ואולם לדעתו המאבק בתופעה זו צריך להתבסס דווקא על דין "עד רדתה"³⁹:

"בשנים האחרונות אויבי ישראל עורכים נגדנו מלחמה של ממש ולא מצור רק על "תבן וקש". פגיעות בגוף ובנפש נעשו עניין של שגרה ברחבי הארץ. חז"ל למדו מהפסוק "עד רדתה" שמלחמה של ממש היא בהגדרה מצב של סכנה, וכל פעולה שהיא מצורכי המלחמה מותרת בשבת גם אם לא נראה לעין שהימנעות מפעולה זו תגביר את סכנת החיים".

כמובן, ההתמודדות עם הצתה אזרחית ביישוב איננה "שדה קרב" של ממש, ובכל זאת התפיסה כי אנו מצויים במערכה ובמלחמה מאפשרת היתרים נרחבים.

ג. התקפה והגנה בסייבר. בשנים האחרונות נכתבו מאמרים אחדים העוסקים בפעילות הגנה והתקפה במרחב הקיברנטי – הסייבר⁴⁰. ישנם מצבים שבהם הגנת סייבר מהווה צורך מובהק של פיקוח נפש. כך, למשל, כאשר מתקפת סייבר מבקשת לייצר פגיעה ישירה בחיי אדם, כגון הרעלת מי שתייה או יצירת דליפה של חומרים מסוכנים; וכך גם כאשר מתקפת סייבר מבקשת לשבש את המערכות במוסדות מצילי חיים, דוגמת מערכות המחשוב של בתי החולים, מד"א, בנק הדם או מערכות חיונית של כוחות הביטחון.

בכל המצבים הללו, וגם כאשר קיים רק ספק או חשש לניסיון מתקפה מסוג זה, הרי שמכלל "ספק פיקוח נפש" לא יצאנו, ומסתבר שניתן יהיה לבצע בשבת את כל הדרוש, באיסורי תורה ובאיסורי דרבנן, כדי לסכל את המתקפה.

בד בבד, סייבר התקפי אף הוא מוגדר, במצבים מסויימים, כפיקוח נפש. כך, למשל, אם גורמי המודיעין והביון מבקשים לבצע מתקפת סייבר כדי לאסוף מידע חיוני לביטחון מדינת ישראל – הדבר מותר, בדיוק כמו מכלול פעילות חיל המודיעין המתבצע בשבת כבחול.

שאלה מורכבת יותר היא מה דינה של מתקפת סייבר המכוונת לפגיעה כלכלית בגופים שונים במשק. פגיעה כזאת יכולה להיות הן בגניבה מחשבונית בנקים או מכספיהן של חברות שונות, והן בפגיעה אחרת בגופים כלכליים כגון חשיפת פרטיהם האישיים של משתמשים ברשת, חסימת כרטיסי אשראי, שיבוש פעילותם השוטפת של בתי מלון או בתי עסק, בקשות כופר למיניהן וכן הלאה. ניתן היה לדון בנושא זה על רקע "עיר הסמוכה לספר", אולם דומני שלעיתים נדרש לשלב בדיון גם את הלכת

39. הרב יהונתן שמחה בלס, "הצלת נפשות ורכוש בשבת משרפה שהציתו מחבלים", בתוך: תחומין כרך ל"ז.

40. יעויין במאמרו של ראש מכון צומת הרב מנחם פרל "הגנת סייבר בשבת", בתוך: תחומין מ"ב (אייר תשפ"ב); ובמאמרו של הרב אורי סדן ממכון משפטי ארץ "הפעלת מערך סייבר להגנה על תשתיות אזרחיות בשבת", בתוך: "אמונת עתיד" 831 (שבט תשפ"ג).

"עד רדתה" שעליה למדנו כאן. זאת, משום שהסייבר מהווה חלק בלתי נפרד משדה הקרב המודרני. אין ספק, שאם התיירו לחלל את השבת "לכל צורכי המצור ואפילו שלא מפני הסכנה"⁴¹, הרי שגם פעילות הסייבר בכלל זה, והיא בוודאי "מצורכי המלחמה".

הכללת מערך הסייבר במסגרת "עד רדתה" באה לידי ביטוי בשלושה מישורים. ראשית, לצה"ל ולכוחות הביטחון נדרשת זרוע סייבר התקפית. אם וכאשר יוחלט לצאת למלחמה, ואפילו למבצע צבאי רחב היקף, פעילות הסייבר תלווה את הכוחות הלוחמים כחלק בלתי נפרד מן המלחמה, וברור שיותר לחלל את השבת לכל הדרוש לצורך זה.

שנית, לא פעם המערכה שבין המערכות מתנהלת בעיקר בזירות חשאיות, ובכלל זה במרחב הקיברנטי. בהחלט ייתכן, שגם אם למראית עין הכל שקט, הרי שישנם שיקולים מבצעיים המחייבים ליזום מתקפת סייבר כזאת או אחרת בתזמון משמעותי, ומסתבר שגם כאן הדבר יצדיק חילול שבת.

שלישית, גם את מערך הגנת הסייבר ניתן לקשור לעניין זה. המערכה במרחב הקיברנטי מתרחשת כל העת. אם בעניין "עד רדתה" התלבטו הפוסקים האם ליישמו דווקא בעת מלחמה כוללת, או שמא גם בעיתות שיגרה, הרי שבמובנים מסויימים במרחב הסייבר מתקיימת מלחמה מתמדת. הצלחה התקפית של גורמים עויינים, גם אם תפגע אך ורק בחברה מסחרית קטנה או בינונית, עלולה להשפיע על המערכה כולה, ומכאן שגם שיקולי "עד רדתה" בהחלט משתלבים במסקנה המתירה לבצע את כל הדרוש כדי להתמודד עם מתקפות כאלה.

ג. חוסן לאומי. לאור האמור עד כה, ניתן לבסס היטב היתרים שקבענו ברבנות הצבאית כאשר פרסמנו את קובץ ההנחיות לפעילות פיקוד העורף בשבת⁴², ונדרשנו לשאלה האם ניתן להתיר בשבת פעולות שונות שכל מטרתן היא לשמור על החוסן הלאומי של האזרחים שבעורף. ייחודו של פיקוד העורף בכך שהוא פונה אל האוכלוסייה האזרחית, ולא אל הלוחמים בחזית. לקחי העימותים האחרונים מצביעים על כך, שאת המאמץ העיקרי יפנה האויב כנגד האוכלוסייה האזרחית, במגמה לשבור את רוחה ולגרום להנהגה בישראל לעצור את הלחימה. כושר העמידה של האוכלוסייה האזרחית משמעותי להמשך הלחימה עד להכרעת האויב, ולכן הגנת העורף מהווה חלק בלתי נפרד מהמאמץ המלחמתי.

ועוד: אם בעבר המשפחות שבעורף היו שרויות בחרדה לגורל הבנים שבשדה הקרב, הרי שבעת האחרונה היו מקרים שבהם דווקא הלוחמים בשדה הקרב היו שרויים בחרדה למשפחותיהם שנותרו מאחור. כך, למשל, בחלק מסבבי הלחימה האחרונים ברצועת עזה, לא נהרג אף חייל בעת לחימה, ואולם לדאבונו בעורף היו

41. שו"ת הריב"ש קא.

42. הקובץ זמין באתר הרבנות הצבאית ברשת. על העקרונות העומדים בבסיס אותו הקובץ כתבתי במאמרי "חוסן לאומי ומשמעותו ההלכתית", בתוך: עלון זוהר, כרך מ'.

אבדות בנפש כתוצאה מנפילת טילים.

יתר על כן, אף בלי קשר לתוצאות המעשיות בשדה הקרב ולתחושתם של הלוחמים, נראה שעורף חזק ואיתן משמעותו ניצחון במלחמה, בעוד שעורף שפוף ומובס משמעותו ניצחון האויב. העמידה האיתנה מהווה ללא ספק חלק בלתי נפרד מן הלחימה, ומתודעת הניצחון.

לאור האמור, אפשר שיש לשלב בדיון העקרוני גם את דיני "עד רדתה". מזה עשרות בשנים אנו יודעים, שהשאלה האם ניצחנו במערכה אינה מוכרעת רק בשדה הקרב. כך, למשל, במלחמת יום הכיפורים או במלחמת לבנון השנייה היו בשדה הקרב ניצחונות מזהירים, ובכל זאת התחושה הכללית היתה תחושה של תבוסה וכישלון. לפיכך, לעניות דעתי אין ספק שגם השמירה על החוסן הלאומי היא חלק מ"צורכי המלחמה" המובהקים. כדי לנצח במערכה, מותר לעשות את כל הדרוש ובכל החזיתות, לרבות החזית שבעורף.

במאמר⁴³ שפרסם אודות מבצע אנטבה לאור ההלכה, כתב הרב שאול ישראלי, כי כל מלחמת מצוה של עם ישראל – יש בה משום "קידוש השם", והוסיף:

"שהמערכה נגד ישראל היא חירוף וגידוף כלפי מעלה, והמלחמה על כבוד ישראל היא מלחמה לקידוש שם שמים, לעומת חילול שמו בחירוף מערכות ישראל".

הגר"ש ישראלי אמר את דבריו ביחס לפעילות מבצעית המוטלת על חיילי צה"ל. אך לעניות דעתי אם בפעילות כזאת יש משום מלחמה על כבוד ישראל, וממילא גם קידוש השם, הרי שעל אחת כמה וכמה שבהגנה על חוסנם של אזרחי ישראל, וסיוע לעמידתם האיתנה למרות האיום הביטחוני על העורף, יש משום קידוש השם, וכאמור זהו חלק בלתי נפרד מן המלחמה, אף שאין מדובר על "זירת הקרב" במובנה הרגיל.

ח. דברי פוסקים נוספים

אין ספק, שהאפשרות להתבסס על דין "עד רדתה" גם בהקשרים אזרחיים חידוש יש בה, שכן הדין ביסודו נאמר על "זירת הקרב וזמן הקרב" כדבריו של הרב גורן. על כן, אבקש לסיים בשלושה ציטוטים נוספים מדבריהם של גדולי הזמן, שישלימו את העיון בסוגיה זו.

א. הגר"ש⁴⁴ אויערבך נשאל האם ובאילו תנאים מותר לאדם להשתמש בתרופה ניסיונית. השימוש בתרופה מקדם את המדע ועשוי להציל אחרים, אך כמובן עלול גם לסכן במידה מסויימת את המשתתף בניסוי. שאלה זו נידונה במקורות שונים, אך הרש"א⁴⁴ מבקש לבחון אותה בהקשר נרחב של "מלחמה" במחלות:

43. חוות בנימין א יז.

44. מנחת שלמה חלק ב סימן פב.

"ואם כנים אנו בזה אפשר דגם מלחמה נגד מחלות האורבות לחיי האדם
הוי נמי כעין מלחמת מצוה. ואם היינו זוכים שהכל יעשה עפ"י דעת תורה,
אפשר שהבי"ד היה רואה בצורך של נסיון תרופות כמלחמת מצוה של
הצלת נפשות".

כלומר, ההיתרים המבוססים על "מלחמה" עשויים להיות משמעותיים גם
ב"שדות קרב" שבמהותם משתייכים לזירה האזרחית. אמנם, בניגוד לנושא המרכזי
שבו עסקנו, בדבר אדם פרטי הרוכש קרקע עבור עצמו, כאן מדובר על מאבק ציבורי
ולאומי של ממש, אלא שכאמור הוא מתנהל ב"שדה קרב" אזרחי, ולא בשדה הקרב
הצבאי.

ב. סוגיות פיקוח נפש מתמקדות, בדרך כלל, בשאלה מה מותר או אסור לבצע
בשבת. עם זאת, לא פעם מתעוררת בדיני פיקוח נפש השאלה עד היכן מותר להסתכן
במצב זה או אחר. כמובן, אף שפיקוח נפש דוחה כל מצוות שבתורה, חייל נדרש
לצאת לקרב, הוא מכניס עצמו לסכנה למען עמו וארצו, ונלחם "עד רדתה". לענייננו,
במהלך "האינתיפאדה השנייה" (תשס"א-תשס"ג), נשאל הגר"א בקשי דורון האם
מותר למתיישבים ביהודה ושומרון להסתכן בנסיעה שגרתית בכבישים, או שמא הם
מחוייבים לנסוע רק ברכבים ממוגנים, בשיירות ובשאר אמצעי התגוננות מחמירים.
הרב הסביר את צדדי הספק: מצד אחד, חייב אדם להישמר ולהיזהר, ואסור לו
להכניס עצמו למצב של סכנה. מצד שני, נהלי התגוננות מחמירים פוגעים במוראל
התושבים, וקיים חשש משמעותי שהקפדה על נהלים כאלה, שאינם מאפשרים שגרת
חיים תקינה, תוביל לעזיבת היישובים בקו העימות.

הגר"א בקשי דורון⁴⁵ דן בנושא בהרחבה, כאשר במוקד הדיון עומדת השאלה
האם ניתן להגדיר את תושבי יהודה ושומרון כמצויים במצב של מלחמה. אם אכן
במלחמה עסקינן, הרי שכאמור מותר גם להסתכן כדי לשמור על שלימות הארץ. אך
אם לא מדובר על מלחמה, שמירת הגוף והנפש דוחה שיקולים של היאחזות בקרקע.

לאחר שדן בנושא בהרחבה, מבהיר הרב ששאלה מסוג זה מוכרחת להיות שאלה
לאומית וציבורית. לדבריו, ממשלת ישראל היא זו שמחליטה האם המצב מוגדר
כמלחמה. כל עוד הממשלה לא קיבלה החלטה כזאת, אין רשות לאדם פרטי להחליט
על דעת עצמו כי מדובר על מלחמה, וממילא אין לו היתר לסכן את חייו מדין "עד
רדתה":

"הקביעה שמצות ישוב ארץ ישראל על ידי כיבוש ומלחמה לא נאמר בה
הכלל שפיקוח נפש דוחה כל התורה כולה, ועצם מצות הכיבוש והמלחמה
יש בה היתר ואף חיוב להסתכן, אמורה על כלל ישראל שמצותו לכבוש
ולישב הארץ, ולא על היחיד שמצווה ליישב הארץ ואינו יכול לנהל
מלחמה וכיבוש... על כן, כל עוד הממשלה לא מתנהלת בהחזקת השטחים
ובשמירתם כבעת מלחמה עם כל המשתמע מכך... אין על המתישבים
כיחידים החובה להסתכן לשמור על המקומות מטעם שיש להסתכן

45. תורה שבעל פה כרך מג "שאלות הלכתיות עקב המצב הבטחוני".

במלחמה, משום שאין זו חובת היחיד.

למדנו איפוא, שלדעתו אדם פרטי אינו רשאי ליישם לעצמו את דיני "עד רדתה". דינים אלה נוהגים אך ורק כאשר אכן מדובר על מערכה ציבורית מקיפה, שכל פרט וכל יחיד הינו חלק ממנה. הדברים אמורים ביחס להיתר להסתכן, אך בהחלט ניתן להסיק מהם שגם ביחס לחילול שבת או לפעולות אסורות אחרות, דין "עד רדתה" יתקיים דווקא כאשר מדובר על פעולה ציבורית ולאומית, ולא במעשיהם של יחידים.

ג. רב משטרת ישראל, ניצב-משנה הרב רמי ברכייהו, פרסם מאמר מקיף העוסק במשמעות ההלכתית של עניין ה"ריבונות", ובפעילות משטרת ישראל בשבת. הרב ברכייהו כלל בדיון גם את עניין "עד רדתה", שלדעתו מחייב להבטיח את הריבונות הישראלית במדינה.

מאמרו של הרב ברכייהו זכה לתגובה מאת הגר"א וייס שליט"א⁴⁶, שכתב לו כך:

"ועוד האריך מעלת כבודו לטעון דניהול תקין של מערכות לאומיות ומדיניות במדינת ישראל דוחה שבת מדין "עד רדתה אפילו בשבת", ואף אם אין כאן חשש של פיקו"נ..."

לעניות דעתי יש להיזהר מאוד מלהרחיב גדר מחודש זה מעבר למלחמה ממש, דמלבד מה שיש לפקפק בעצם ההנחה שמלחמה דוחה שבת ללא חשש פיקוח נפש - האם כך פסקינן למעשה, נראה עוד דאין זה אלא במלחמה ממש, ולא בניהול יום יומי ושגרת ההנהגה בימי שלום.

ורואה אני סכנה גדולה וחשש גדול בהרחבה גורפת של הלכה מחודשת כל כך בהלכות החמורות שבתורה שהן הלכות שבת שעונשם כרת".

הגר"א וייס סבור, שעצם ההיתר הנרחב והמיוחד מדין "עד רדתה" שנוי במחלוקת בין המפרשים, ואין הכרח שפירושו של הריב"ש הוא הפירוש העיקרי. זאת ועוד, כפי שהבהרנו לעיל בהרחבה, אפשר שיש מקום להתבסס על היתר זה דווקא בזמן מלחמה של ממש.

מעבר לטענות ההלכתיות, מביע הרב את החשש מפני היתרים גורפים ונרחבים יתר על המידה בהלכות פיקוח נפש, ובכלל. אכן, פעמים רבות קיים חשש של "מדרון חלקלק", בעיקר כאשר משתמשים בלשון כוללנית.

ט. סיכום

דין "עד רדתה" מלמדנו שחובתנו להתמיד במלחמה ולחתור לניצחון ואפילו בשבת. החידוש בהיתר זה שאין מחשבים חישובי פיקוח נפש והצלת חיים אלא

46. תחומין לט, חילול שבת ע"י שוטרים לשמירה על נוצרים בכנסיית הקבר.

חותרים לניצחון בכל מחיר גם במחיר חיי אדם ואף אם יהיה אפשר לדחות את הפעולה לאחר השבת.

הגר"ש גורן הסתפק במידת הרחבת היתר זה למעטפת הביטחונית, לעיתים כתב שרק "פעילות ישירה על יעדי אויב" ודווקא "בגיזרת הקרב ובעת הקרב", היא הנכנסת לגדרי "עד רדתה", ולאור זאת כתב שנסיעה לצרכי כוננות מותרת רק מדין "עיר הסמוכה לספר" ואין בה את ההיתר של "עד רדתה". ואילו במקומות אחרים כתב שאף הגנה בשבת על פעילות המונית נכנסת לגדרי עד רדתה. הגבולות בנושא זה אינם חד משמעיים, ומכל מקום ניתן להסיק מדבריו, שאף אם לא פרצה מלחמה כוללת, אפשר שיהיו מצבי כוננות מסויימים שיחייבו גם הם את יישומו של דין "עד רדתה".

נראה לעניות דעתי, שמכיוון שבשעת מלחמה העורף נוטל חלק במערכה, ושמירת המורל הלאומי בכל הארץ היא ממש "מצורכי המלחמה", והיא הקובעת האם יהיה ניצחון או הפסד במלחמה, ממילא ברור שבשעת מלחמה שמירת החוסן הלאומי אצל כל יושבי הארץ הינה בכלל דין "עד רדתה".

בירושלמי נאמר שההיתר לומר לגוי לקנות קרקע בשבת, הוא מ"דין רדתה". ואף שמדובר דווקא על איסורי דרבנן, לאור זאת למד הרב גורן שדין עד רדתה מתיר אף פעולות אזרחיות לשם החזקת ארץ ישראל, אלא שלשם התנחלות אזרחית בארץ לא התירו אלא איסורי דרבנן בלבד.

לאור זאת הרב גורן התיר לבצע עבודות החזקת קרקע בשמיטה באופן של איסורי דרבנן, כאשר היה בכך צורך לשם יישוב הארץ, ואף הביא טעם זה כדי לחזק את חשיבות האחיזה היהודית בהר הבית.

פוסקים נוספים הביאו את דין "עד רדתה", אף בכיבוי שריפות שהוצתו על ידי האויב כחלק מהמלחמה הלאומית, ואף בפעילות המשטרה בשבת.

את כלל ההיתרים והיישומים של "עד רדתה" שהזכרנו במאמר זה, יש לבחון היטב, תוך זהירות ממסקנות מרחיבות מדי. בד בבד, חשוב להקפיד גם על דברי חובת הלבבות⁴⁷ כי "מן הזהירות שלא תרבה להיזהר".

כפי שהוסבר, ישנן פעולות מסויימות שנחיצותן המבצעית אינה מוטלת בספק, ואף על פי כן אין להן מקורות הלכתיים ברורים. בתחומים כאלה, אכן צריך ליישם – במידה ובשום שכל – גם את ההגדרות המרחיבות בעניין "עד רדתה".